

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Књига DCLXXXIX

ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

Књига 110

ОДБОР ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ЖИВОТА И ОБИЧАЈА РОМА

ТРИДЕСЕТ ГОДИНА РАДА ОДБОРА
ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ЖИВОТА
И ОБИЧАЈА РОМА
1989–2019

Примљено на I електронској седници Одељења друштвених наука 24. јуна 2019. године на основу рецензија академика *Тибора Варадија* и *Бранислава Митровића*, професора *Драгољуба Б. Ђорђевића*, проф. емеритус *Свенке Савић* и др *Божидара Јакшића*

Уредници

академик

ТИБОР ВАРАДИ

др ГОРАН БАШИЋ

БЕОГРАД 2019

САДРЖАЈ

<i>Предговор – Тибор Варади</i>	7
<i>Горан Башић, Рајко Ђурић, Радови о статусу, идентитету и интеграцији Рома објављени у зборницима Одбора САНУ за проучавање живота и обичаја Рома</i>	9
<i>Драган Тодоровић, Социолошки и сродни радови објављени у зборницима Одбора САНУ за проучавање живота и обичаја Рома</i>	39
<i>Биљана Сикимић, Хуманистичке дисциплине у раду Одбора САНУ за проучавање живота и обичаја Рома</i>	71
<i>Злата Вуксановић-Мацура, Владимир Мацура, Сретен Вујовић, Интегративни преглед радова о становању и насељима Рома објављених у оквиру истраживачких активности Одбора САНУ за проучавање живота и обичаја Рома</i>	89
<i>Литература</i>	107
ПРИЛОЗИ	125
<i>Списак чланова Комисије/Одбора од 1989. до 2019. године</i>	125
<i>Списак објављених зборника Одбора</i>	127
<i>Председници Комисије/Одбора</i>	129

ИНТЕГРАТИВНИ ПРЕГЛЕД РАДОВА О СТАНОВАЊУ И НАСЕЉИМА РОМА

ОБЈАВЉЕНИХ У ОКВИРУ ИСТРАЖИВАЧКИХ АКТИВНОСТИ
ОДБОРА САНУ ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ЖИВОТА И ОБИЧАЈА РОМА

Злата Вуксановић-Мацура
Владимир Мацура
Сретен Вујовић

Увод

Предмет овог рада су научни текстови са темом становања и насеља Рома који су настали у оквиру истраживачких активности Комисије, касније Одбора за проучавање живота и обичаја Рома Одељења друштвених наука САНУ.¹ Овде ћемо, стога, говорити о литератури која разматра ту материју, а не о самој проблематици ромских насеља и становања. Но, да би се поједине литерарне јединице разумеле потребно је да се дотакне суштина ромског становања и насеља. Тема становања и насеља Рома препозната је као изузетно значајна и заузела је важно место од самих почетака рада Одбора. Истовремено, иницирана је у доба крупних промена у држави и друштву, као и системских преокрета у стамбеној сфери који су се дешавали раних 1990-их, када је право на стан престало да буде део јавног интереса, опште друштвене бриге и обавеза, прешавши у домен приватног и личног, што се посебно негативно одражавало на угрожене друштвене групе, међу којима су се налазили и Роми. Академик

¹ Комисија за проучавање живота и обичаја Рома Одељења друштвених наука САНУ основана је 1. новембра 1989. године. Почетком 2015. године Комисија је преименована у Одбор. У овом прилогу биће коришћена оба назива, мада нешто чешће Одбор, чак и када је реч о периоду пре 2015. године.

Војислав Становчић у тексту *Истраживања о животу и положају Рома: пројекти САНУ и објављени радови* пишући о активностима Комисије наводи „становање Рома“ као једну од пет кључних проблемских група на које је био концентрисан њен рад (Становчић: 2012; 3). Укупно сагледано, од девет зборника, колико је до сада објавио Одбор, у осам су се налазили радови који су се бавили стамбеном и насељском проблематиком.² Одбор нема формалну унутрашњу структуру или поделу на секције. Окупља особе различитих професија, које су вољне да допринесе побољшању генерално лошег положаја Рома. Један број чланова Одбора бави се ромским становањем и насељима и то је, условно речено, мала секција састављена од неколико чланова.

Академик Милош Мацура, оснивач и председник Комисије до 1999. године, у уводној речи са првог научног скупа одржаног 12. и 13. јануара 1989. године говорио је о неопходности изучавања проблема ромске стварности, као елемента ширег истраживачког интереса, а ради ширења „научних знања о Ромима и њиховим проблемима“, као и ради „решавања тих проблема“ (Мацура: 1992; 2). Саит Балић, тада председник Међународне организације Рома, у уводном обраћању на истом скупу из 1989. године истакао је да знање и стручна реч „треба да допринесу утврђивању правог стања ствари и сагледавању најбољих могућности за даљи уставноправни положај и даље битисање Рома“ (Балић: 1992; 3). Оба наведена излагања штампана су 1992. године у првом Комисијином зборнику „Развитак Рома у Југославији: проблеми и тенденције“ који је уредио академик Милош Мацура. У том зборнику објављен је и први чланак у целости посвећен стамбеној проблематици, *Ромска енклава Орловско насеље на рубу Београда: архитектонско урбанистички опис* аутора проф. др Владимира Мацуре, који је уз урбанистичку анализу положаја, настанка, развоја и структуре насеља, затим архитектонску анализу окућница и кућа, доносио и детаљну карту Орловског насеља, у Миријеву, у Београду, са уцртаним улицама, блоковима, парцелама и кућама.

У уводу у тему за наредни скуп одржан 10. и 11. децембра 1992. године др Александра Митровић издвојила је просторну сегрегацију као један од најзначајнијих процеса који се дешава „међу Ромима као мањинске групе и већинског аутохтоног становништва“, додајући да „Роми у највећем броју случајева живе одвојено, у тзв. „диган малама“. Ове махале представљају специфичан вид гето насеља, са посебним начином живота и становања“ (Митровић: 1993; 6). Надаље говорећи о истраживањима која се баве проблематиком Рома, она наглашава да је посебно важна све присутнија појава „истраживања која имају апликативни карактер“ (Митровић: 1993; 7). Тако се у зборнику радова са овог скупа, који су 1993. године, под насловом „Друштвене промене и положај Рома“, уредили ака-

² Радови са тематиком становања и насеља нису били заступљени у тематском зборнику Одбора посвећеном ромском језику „Очување, заштита и перспективе ромског језика у Србији“ (2018).

демик Милош Мацура и Александра Митровић, нашао и рад *Један начин санације физичког оквира ромске енклаве*, у коме проф. др Владимир Мацура износи мере и предлаже могући модел за унапређење просторних и физичких структура у ромском насељу и побољшање општих услова живљења њихових становника. У овом зборнику у тексту *Ромкиње у насељу Мали Лондон у Панчеву* ауторке Марије Видовић наговештена је још једна важна тема, а то је спона између услова становања и друштвеног положаја Ромкиња, која ће тек у каснијим годинама почети да привлачи пажњу истраживача.

Прва већа целина радова у којима су обрађиване теме ромских насеља и становања изложена је на научном скупу одржаном 16. и 17. децембра 1996. године. Радови су публиковани 2000. године, у зборнику „Цигани/Роми у прошлости и данас“ који је уредио академик Милош Мацура. Зборник је у одељку „Становање и насеља“ садржао седам радова, док су остали одељци (о језику, образовању, култури и традицији) имали приближно исти број прилога, само је одељак „Положај Рома у друштву“ имао нешто више, десет. Пратећи нит која се провлачила кроз два претходна научна скупа, односно зборника Одбора, радови у поменутом одељку „Становање и насеља“, повезивали су теоријске поставке и практичне акције на унапређењу услова становања у ромским насељима. Тако је неколико радова представило резултате на унапређењу услова становања у ромским насељима који су проистекли из акционих истраживања, попут „већ класичног Орловског насеља“, како је у *Предговору* написао уредник Милош Мацура. Остали радови су доносили чињенице о настанку, историјату и животним условима ромских насеља у неколико градова Србије, у Београду, Нишу, Зрењанину и Лесковцу.

У два наредна зборника Одбора, који су обухватили више различитих научних дисциплина, налазили су се и појединачни чланци у којима је проблематика становања и насеља чинила део ширег контекста за питања која су обрађивана, попут образовања и друштвене интеграције Рома, као и друштвене нетолерантности и расизма према Ромима. Два рада су објављена у зборнику „Друштвене науке о Ромима у Србији“ из 2007. године, уредника академика Љубомира Тадића и др Горана Башића; једно је био текст *Образовање и школовање ромске деце*, др Божидара Јакшића, а други је *Положај и интеграција Рома у Србији* др Горана Башића. У наредном зборнику „Промене идентитета, културе и језика Рома у условима планске социјално-економске интеграције“ који су 2012. године уредили академик Тибор Варади и др Горан Башић, објављен је прилог Марије Илић *Пресељење Рома испод Газеле у политичком дискурсу: пример друштвене (не)одговорности и репродукције расизма*, који је поново приказао тему често присутну у пракси принудног иселења становника ромских насеља која доводи до суровог кршења права на стан, као једног од основних људских права.

Други значајан блок радова о становању и насељима донео је 2017. године тематски зборник „Становање Рома у Србији: стање и изазови“, уредника академика Тибора Варадија и др Злате Вуксановић-Мацуре, што је био први такав

зборник Одбора посвећен искључиво овој проблематици. У дванаест радова који чине зборник, према речима уредника, „становање Рома у Србији сагледано са интердисциплинарног становишта и анализирано кроз урбанистичке, урбано-историјске, архитектонске и грађевинске елементе, уз неопходно разматрање друштвених, културолошких, правних, економских, финансијских, политичких и етнолошких фактора, који обликују просторне и физичке оквире становања и насеља [...] зборник приказује стање, изазове и стамбене проблеме са којима се у свакодневном животу суочавају Роми у Србији и отвара поља за истраживања и практично деловање у циљу побољшања стамбених и животних услова Рома“ (Вуксановић-Мацура: 2017; 8, 13). Зборник је награђен на 26. међународном салону урбанизма Удружења урбаниста Србије.

Радови публиковани у зборнику из 2017. године претходно су били изложени у оквиру два циклуса предавања одржана током две изложбе које је под називом *Живот на ивици: становање београдских Рома 1919–1941.* (2015)³ и *Светло и тамно: становање Рома у Београду на прелазу 20. у 21. век* (2016)⁴, организовао Одбор у Галерији науке и технике САНУ. На овим изложбама је уз научно аргументоване чињенице академској заједници и јавности представљена историјска и савремена проблематика становања и насеља Рома. Изложба одржана у априлу 2015. године приказала је делове града, дворишта и куће које су у Београду настањивали Роми у периоду између два светска рата. На изложби из априла 2016. године представљене су „светле и тамне“ стране становања Рома на прелазу из 20. у 21. век, које се односе и на стање и на програме који се предузимају. Аутори обе изложбе били су чланови Одбора, др Злата Вуксановић-Мацура и проф. др Владимир Мацура.

Од првих радова публикованих у зборнику Одбора из 1992. до зборника из 2018, објављено је 40 радова и приређене две изложбе, који су за предмет имали становање и насеља Рома или су ту тему обрађивали као контекст за неко друго питање. Након толико времена има смисла поставити питање какав су ефекат оставили ти чланци и да ли су утицали на побољшање лоше стамбене и насељске ситуације Рома? Нисмо спровели било какво егзактно мерење, већ ћемо оцену, наравно сасвим условну, изнети на основу личних утисака о доприносу јединица које обрађујемо. То је једна намера нашег прилога. Други циљ нашег рада јесте да истакне богатство тема које су обрађивали аутори текстова у зборницима Одбора, а које се налазе унутар две помало бирократизоване речи „становање и насеља“. Лепеза питања која су истраживачи постављали била је веома широка.

³ Изложба је одржана у Галерији науке и технике САНУ од 7. до 29. априла 2015. године, а предавања су уврштена у XII меморијални циклус „Академик Александар Деспић“. Детаљније видети у: Вуксановић-Мацура, Злата и Мацура, Владимир, *Живот на ивици. Становање београдских Рома 1919–1941*, Српска академија наука и уметности, Београд, 2015.

⁴ Изложба је организована у Галерији науке и технике САНУ од 7. до 30. априла 2016. године. Предавања су уврштена у XIII меморијални циклус „Академик Александар Деспић“. Детаљније видети у: Вуксановић-Мацура, Злата и Мацура, Владимир, *Светло и тамно. Становање Рома у Београду на прелазу 20. у 21. век*, Српска академија наука и уметности, Београд, 2016.

Пружала се од локација које је захватио Порајмос у окупираном Београду, што је документовано анализирао др Милован Писари у тексту *Роми у Београду за време Другог светског рата* (Писари: 2017), затим је ишла преко социо-историјских и географског приказа насеља какав се, рецимо, налази код Марине Павловић у *Условима становања и живота у ромским насељима у Лесковцу* (Павловић: 2000), па до теоријских разматрања концепта и просторне организације ромске куће изложене у студији *Анализа стамбених склопова ромске куће* аутора академика Бранислава Митровића и Јелене Митровић (Митровић и Митровић: 2017) или рада *Енергетске карактеристике ромских кућа* у коме су доц. др Љиљана Ђукановић и доц. др Душан Игњатовић по први пут применили метод снимања термовизијском камером при анализи енергетских својстава кућа у којима живе Роми (Ђукановић, Игњатовић: 2017). Такође, намера нам је била да препознамо теме у вези са становањем и насељима Рома које до сада нису биле, или су веома ретко биле заступљене у публикованим радовима Одбора, а у циљу указивања на могуће даље правце истраживања. Неке од тих тема изнели смо у закључку.

Рад је подељен на четири одељка. Након уводних разматрања следи други део у коме дајемо сведен преглед домаће литературе о материји становања и насеља Рома у Србији, настале у последњих пола века, како бисмо сагледали контекст у коме су чланци које испитујемо и приказујемо писани. Реч је о текстовима који нису настали као део рада самог Одбора, мада неки од њих потичу од чланова Одбора. Трећи одељак приказује чланке настале и публиковане у оквиру Одбора. У четвртном одељку, што су закључна разматрања, између осталог, изнете су и сугестије за додатна истраживања, која до сада нису била обухваћена радовима Одбора. На крају је дат преглед свих текстова који се баве стамбеном и насељском проблематиком, а које је публиковао Одбор.

Шири контекст научних истраживања о становању и насељу Рома

Ромска насеља, локалитети и куће које настајују Роми нису нова тема у литератури. Дуги низ година, она су сагледавана првенствено са антрополошког, етнографског и етно-географског становишта, често и са елементима фолклористике. С друге стране, неки од ових раних текстова пружају драгоцене податке о историји становања и насељима Рома у Србији, а међу њима треба истаћи радове Тихомира Ђорђевића и Татомира Вукановића. Међутим, изучавање просторних карактеристика ромских насеља и кућа и станова, као и повезаност лоших услова становања са другим, друштвеним аспектима живота Рома, дуги низ година нису привлачили пажњу академске заједнице. Спорадично су се појављивали текстови који су у оквиру ширег разматрања стамбене ситуације, првенствено оне која се односила на нелегалну градњу, доносили и опис стања на територијама које су настањивали Роми, али без посебне анализе стања на тим локалитетима. Радови који су проблематику услова становања и карактеристика

ромских насеља обрађивали на комплекснији начин, уз стручно и научно утемељенији приступ, појављују се касних 1970-их и током 1980-их. Радило се о ипак веома ретким примерима, анализама и приказима стања у неким регионима, појединим општинама или градовима. Такав је био чланак *Насеља Рома као обележје градске периферије: на примеру градова Југоисточне Србије* аутора Јована Тирића⁵ из 1979. године и елаборат *Слам: ромско насеље Мали кривак, Смедерево*⁶ из 1986. године.

Од почетка 1980-их година на Катедри за социологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, а претежно под менторством професора Сретена Вујовића, израђен је већи број дипломских радова који су се бавили животним и стамбеним условима у нехигијенским насељима, по правилу обухватајући локалитете који су настањивали и Роми, као што су дипломски рад Гордане Граовац, *Становање и начин живота у два нехигијенска насеља општине Земун* (1983)⁷ и рад Радмиле Пеције *Становање и начин живота у нехигијенским насељима у општини Звездара* (1983)⁸. Такође, и на другим факултетима је израђено неколико радова у којима је, унутар појединих друштвених тема које су се тичале Рома, значајна пажња била посвећивана и становању. Тако је, на пример, на Факултету политичких наука Универзитета у Београду, Јово Војиновић у свом магистарском раду *Економско-социјални положај Рома и проблеми њихове социјалне заштите: стање у општини Зрењанин* (1980)⁹ услове становања посматрао као део економско-социјалног статуса Рома. На Географском факултету Универзитета у Београду, Миломир Степић је у магистарском раду *Роми на територији Београда* (1985)¹⁰ кроз демографске показатеље сагледао и стање у ромским насељима, док је Лазар Дивјак у дипломском раду *Проблеми пресељења нехигијенског насеља испод моста Газела* (2001)¹¹ истраживао веома сложен феномен релокације становника овог насеља. На Архитектонском факултету Универзитета у Београду, тема ромских насеља и становања присутна је у завршним академским радовима од средине 2000-их. Међу дипломским, налазио

⁵ Тирић, Јован, „Насеља Рома као обележја градске периферије: на примеру градова Југоисточне Србије“, *Лесковачки зборник XIX*, стр. 219–225, 1979.

⁶ Завод за планирање и уређење простора, *Слам: ромско насеље Мали кривак, Смедерево*, 1986.

⁷ Граовац, Гордана, *Становање и начин живота у два нехигијенска насеља општине Земун*, дипломски рад, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Катедра за социологију, 1983.

⁸ Пеција, Радмила, *Становање и начин живота у нехигијенским насељима у општини Звездара*, дипломски рад, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Катедра за социологију, 1983.

⁹ Vojinović, Jovo, *Ekonomsko-socijalni položaj Roma i problemi njihove socijalne zaštite: stanje u opštini Zrenjanin*, magistarski rad, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 1980.

¹⁰ Stepić, Miodir, *Romi na teritoriji Beograda*, magistarski rad, Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, 1985.

¹¹ Divjak, Lazar, *Problemi preseljenja nehigijenskog naselja ispod mosta „Gazela“*, diplomski rad, Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, 2007.

се, између осталих, рад Бориса Жерјава, *Унапређење становања у ромском насељу Миријевско брдо у Београду* (2007),¹² док је Милена Грбић одбранила докторску тезу под насловом *Унапређење просторне организације становања у ромским насељима у Београду под утицајем начела Романипена* (2015).¹³

Истраживање просторног размештаја, као и урбанистичко-архитектонских карактеристика и обележја ромских насеља, кућа и станова, постала су актуелна почетком 1990-их. Значајан помак у односу на раније публиковане радове било је и све чешће дефинисање мера за побољшање стамбене ситуације, а изнети предлози били су засновани на налазима конкретног истраживања. Најчешће су биле студије случаја проистекле из акционих истраживања спроведених у појединачним насељима. Део ових радова настао је у оквиру невладине организације Друштво за унапређивање ромских насеља из Београда, попут студија *Ромска енклава Орловско насеље: концепција одрживе обнове и резултати*,¹⁴ затим *Ромско насеље Мали Лондон: проблеми и могућа решења*,¹⁵ као и *Депономија ка бољој будућности*.¹⁶ Сличне овима су публикације које су у релативно скорије време објавиле друге организације цивилног друштва, попут студија *Одрживо становање за Роме у Србији*¹⁷ и *Анализа главних препрека и проблема у приступу Рома на адекватно становање*.¹⁸

Важан сегмент укупне литературе о овој проблематици чине текстови израђени у форми смерница, водича или приручника. Они доносе практичне кораке и упутства намењена различитим актерима како да на што примеренији начин одговоре на сложене урбанистичке, архитектонске, грађевинске и сродне захтеве приликом унапређења услова становања Рома, израде урбанистичких планова за ромска насеља или веће партиципације Рома у процесу планирања. Овде ћемо поменути *Водич кроз легализацију неформалних ромских насеља*¹⁹ Министарства животне средине и просторног планирања Републике Србије, који

¹² Жерјав, Борис, *Унапређење становања у ромском насељу Миријевско брдо у Београду*, дипломски рад, Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, 2007.

¹³ Милена Грбић, *Унапређење просторне организације становања у ромским насељима у Београду под утицајем начела Романипена*, докторска дисертација, Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, 2015.

¹⁴ Macura, Vladimir, Cvejić, Jasminka, Ferencak, Miodrag, Petovar Ksenija, Savatić, Velimir, *Romska enklava Orlovsko naselje: koncepcija održive obnove i rezultati*, Друштво за унапређење ромских насеља, Београд, 1997.

¹⁵ Milić, Anđelka, Hrnjica, Sulejman, Joksimović, Snežana, Mitrović, Aleksandra, Radovanović, Vesna, Vidović, Marija, Zajić, Gradimir, *Romsko naselje Mali London: problemi i moguća rešenja*, Друштво за унапређивање ромских насеља, Београд, 1999.

¹⁶ Macura, Vladimir, Vuksanović, Zlata, *Deponija ka boljoj budućnosti*, Друштво за унапређивање ромских насеља, Београд, 2003.

¹⁷ Petrović, Mina, Branislava, Žarković, Vele, Gordan, Balić, Osman, Arambašić-Pivić, Katarina, Damjanović, Dušan, *Studija Održivo stanovanje za Rome u Srbiji*, Palgo centar, Београд, 2012.

¹⁸ Praxis, *Анализа главних препрека и проблема у приступу Рома на адекватно становање*, Praxis, Београд, 2013.

¹⁹ Divjak, Lazar (ur.), *Vodič kroz legalizaciju neformalnih romskih naselja*, OEBS Misija u Srbiji, Београд, 2010.

је био превасходно усмерен на урбанистичко-планску проблематику, као и *Становање осетљивих група: учешће заједнице у процени локација*²⁰ који је посебно фокусиран на учешће ромске заједнице у планирању и реализацији нових стамбених пројеката.

Истраживања, пописивања и мапирања ромских насеља у појединим градовима и општинама, те на већим територијалним целинама, укључујући и територију Србије ван Косова, спроводе се од средине 2000-их, а многа од њих су и публикована. Њихово спровођење је углавном било мотивисано потребом локалних или националних институција да добију целовитију слику о размештају и карактеристикама ромских насеља, а у склопу израде генералних урбанистичких планова, стратешких докумената и акционих планова за њихово спровођење.²¹ Међу првима је било истраживање *Сиромашна подручја Београда: приказ стања и могућност побољшања услова живљења*²² у коме је посебна пажња посвећена сиромашним ромским енклавама. Свеобухватно истраживање и мапирање ромских насеља у Београду изведено је 2001. године и приређено као дигитално издање под насловом *Преглед ромских насеља Београда*.²³ Такође, спроведено је и евидентирање насеља на подручју Војводине, што је објављено у публикацији *Ромска насеља у Војводини*.²⁴ До сада су спроведена два истраживања у којима су евидентирана ромска насеља на територији Србије. Прво је реализовано 2002. године и његови налази су публиковани у монографији *Уметност преживљавања: где и како живе Роми у Србији*.²⁵ Следеће је спроведено 2014. године у оквиру пројекта „Овде смо заједно: европска подршка за инклузију Рома“, када је и формирана просторна база података (ГИС) ромских насеља.²⁶

Претходни сажети приказ литературе показује да је за тему становања и насеља Рома постепено расло интересовање домаћих истраживача, као и да је значајан део радова проистекао из акционих, теренских истраживања. Такође, настанак већег броја студија и анализа био је инициран потребом за реализацијом конкретних интервенција на побољшању становања Рома, било на нивоу поје-

²⁰ Саградимо дом заједно, *Становање осетљивих група: учешће заједнице у процени локација*, Канцеларија Уједињених нација за пројектне услуге (УНОПС), Београд, 2016.

²¹ Vuksanović-Macura, Zlata, "The mapping and enumeration of informal Roma settlements in Serbia", *Environment and Urbanization*, 24, 2, pp. 685–705, 2012.

²² Macura, Vladimir, Petovar, Ksenija, Vujović, Sreten, *Сиромашна подручја Београда: приказ стања и могућност побољшања услова живљења*, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд, 1997.

²³ Друштво за унапређивање ромских насеља (DURN), *Преглед ромских насеља Београда 2002*, CD-ROM, Друштво за унапређивање ромских насеља, Београд, 2002.

²⁴ Pokrajinski Ombudsman, *Ромска насеља у Војводини*, Autonomna Pokrajina Vojvodina, Pokrajinski Ombudsman, Novi Sad, 2011.

²⁵ Jakšić, Božidar, Bašić, Goran, *Уметност преживљавања: где и како живе Роми у Србији*, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд, 2005.

²⁶ Živković, Ljiljana, Đorđević, Aleksandar, *Основне карактеристике подstandardних ромских насеља у Србији*, Мисија OEBS-а у Србији, Београд, 2015.

диначног насеља, било на нивоу града или државе. Такође, као и у случају ромо-лошких студија уопште, временом је приступ у сагледавању и приказивању проблематике становања и насеља Рома постао интердисциплинарно поље на коме су присутни истраживачи из различитих научних области. Штавише, запажа се да се у радовима насталим у последњих петнаестак година, а који у фокусу примарно имају тематику становања и насеља Рома, по правилу користи интердисциплинарни приступ, односно да се становање не посматра само као „кров над главом“ већ као сложен систем просторних, друштвених, културних и еколошких елемената. У таквом истраживачком контексту настајали су и радови о становању и ромским насељима у оквиру Одбора.

Приказ текстова о становању и насељима Рома у зборницима Одбора

Продукција текстова посвећених становању и насељима Рома насталих током три деценије рада Одбора, била је релативно богата обухватајући, као што смо рекли, 40 радова, од чега су 38 били чланци објављени у зборницима, а два су биле изложбе посвећене овој материји. Писци тих чланака и креатори изложби били су најчешће архитекти, њих десет, затим пет социолога, четири етнолога, и по један пејзажни архитекта, математичар, правник, просторни планер, лингвиста и историчар. Иако су аутори били различитих струка њихово интересовање је било усмерено на насеље и становање, посматрано са специфичног дисциплинарног становишта. Овај преглед говори да проблематика насеља и становања није „власништво“ неке одређене дисциплине, мада је архитектура можда најближа, већ да је реч о општељудској теми у којој суверено могу да се налазе многи погледи и многа професионална опредељења. Посебна група чланака који су објављени у зборницима Одбора припада ауторима који су без изузетка из крила друштвених наука и који као основну тему имају неко од друштвених питања Рома и ромске заједнице. Унутар тих чланака налазе се и прикази, или описи појединих ромских насеља, али они нису у фокусу рада, већ обезбеђују контекст за неко друго питање. Пример је, рецимо, текст *Цигани у Срему у 18. веку (прилог проучавању)* у коме проф. др Ђурђица Петровић разматра материју настањивања Рома на терену Срема, али описује и места у којима су они живели у Земуну (Петровић: 2000; 16–17).

Надаље су анализирани и приказани појединачни чланци публиковани у зборницима Одбора. Условно смо их груписали према сродним темама, као што су просторни распоред ромских насеља, стамбена искљученост, правна сигурност стамбеног поседа, двориште, кућа и стан, урбана и рурална насеља, легалност насеља и станова, легализација, урбанизам, и унапређивање насеља, а унутра широког спектра проблематике становања и ромских насеља.

Величина ромске популације

Једно од великих питања које се појављивало пред истраживачима, институцијама и властима, не само домаћим већ и онима широм Европе, јесте колико Рома живи у некој земљи, да ли живе „расуто“ по простору државе или су настањени у насељима итд. Одговори су, пре свих, били битни властима, јер су могли да утичу на дефинисање стратегија, програма и пројекта побољшања. Наиме, тешко је, ако не и немогуће, формулисати било какав предлог, уколико се не поседује проблемска слика – колико Рома има. То питање се не поставља само за Роме, већ и за било који други популациони сегмент, коме треба задовољити неке од потреба (рецимо деца предшколског узраста). У решавању питања величине ромске популације постојала су два опречна приступа. Један је „пописни“, а други „ромски“. Са пописним подацима редовно аргументује држава, док други долази из ромске заједнице. Не само Србија,²⁷ већ и све земље Европе знају за ово двојство.²⁸ Статистички заводи посматрају изјаву о етничкој припадности као лично право, које не мора да има везу са етничким пореклом. „Српска статистика оперише само првим појмом, а корисничка јавност најчешће изједначава опредељење и порекло“²⁹ што је, наравно, погрешно. У оквиру зборника Одбора, аутори Милутин Прокић, Владимир Станковић и Јованка Јанковић приказали су промене ромске популације у тексту *Попис становништва као извор података о Ромима*. Један од њихових закључака јесте „[б]ројке о кретању Рома су сасвим неуверљиве и непоуздане. Из године у годину оне несразмерно осцилирају [...] пред многим важним питањима везаним за егзистенцију и понашање Рома, званична статистика остаје немоћна“ (Прокић, Станковић, Јанковић: 1993; 189, 194). Тако је Републички завод за статистику Републике Србије 2002. године установио да према пописном критеријуму регион Београд има 19.191 Рома,³⁰ док је једна невладина организација теренским истраживањем из 2000–2002. године установила да је у Београду 36.702 особе живело у ромским насељима, од чега су 81%, односно 29.728 особа, били Роми.³¹

Просторни распоред ромских насеља

Дуго времена релевантне власти и формални урбанистички сектор нису знали број ромских насеља у неком граду и њихов просторни распоред. Убрзо по

²⁷ Vuksanović, Zlata i Macura, Vladimir, *Stanovanje i naselja Roma u jugoistočnoj Evropi: prikaz stanja i napretka u Srbiji*, OSCE/ODIHR, Varšava, 2006.

²⁸ Ivanov, Andrey, Kling, Jaroslav and Kagin, Justin, *Integrated household surveys among Roma populations: one possible approach to sampling used in the UNDP World Bank-EC Regional Roma Survey 2011*, United Nations Development Programme, Bratislava, 2012.

²⁹ Радовановић, Светлана и Кнежевић, Александар, *Роми у Србији*, Републички завод за статистику, Београд, 2014, стр. 8.

³⁰ Радовановић, Светлана и Кнежевић, Александар, *Роми у Србији*, Републички завод за статистику, Београд, 2014, стр. 39.

³¹ Друштво за унапређивање ромских насеља (DURN), *Pregled romskih naselja Beograda 2002*. CD-ROM. Друштво за унапређивање ромских насеља, Београд, 2002.

оснивању, односно 1990. године, Одбор (Комисија) је међу планиране дугорочне истраживачке иницијативе поставио пројекат „Ромска насеља у Србији“, а за носиоца пројекта је одређен Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, али пројекат није ни покренут нити реализован.³² Чланци објављени у зборнику Одбора „Друштвене промене и положај Рома“, из 1993. године, обрађивали су, поред осталог, и тему броја насеља и просторног распореда. Били су то рад *Роми и становање* аутора проф. др Сретена Вујовића, као и *Роми у Новом Саду данас* од Ивана Чакана. Осим њих, ту је био и рад *Занимања и начин стицања средстава за живот Рома у Краљеву (1945–1992)* Јасмине Марковић која готово у половини чланка говори о насељавању и насељима Рома у том граду.³³ У случају текстова Вујовића, Чакана и Марковићке можемо рећи да су покренули и допринели да се ромска насеља евидентирају и у другим градовима, а што је била основа за даљи рад на појединачним локалитетима или на темама од заједничког интереса за ромску популацију неког града, као што је, рецимо, образовање деце школског узраста.

На научном скупу из 1996. године саопштена су четири рада која су, поред осталог, нудила и слику распореда ромских насеља. То су *Урбанистички приказ ромских насеља у Зрењанину* Марине Радојчић-Оберкнежев (Радојчић-Оберкнежев: 2000), *Урбархитектура седам ромских енклава у Нишу* Николе Цекића (Цекић: 2000), *Услови становања и живота у ромским насељима у Лесковцу* Марине Павловић (Павловић: 2000) и *Беднији од најбеднијих или кратак опис стања тридесет и једне ромске енклаве у Београду гледано са урбанистичко-географског становишта* проф. др Владимира Мацура (Мацура: 2000). Радови су публиковани 2000. године у зборнику „Цигани/Роми у прошлости и данас“ који је уредио академик Милош Мацура. Оно што се из свих ових текстова може закључити јесте да су ромска насеља расута по целокупним градским ткивима и да се захваљујући различитим историјским и актуелним околностима налазе и у централним зонама, али и на далеком периферијама. Радови које смо набројали пробудили су свест о потреби анализе географског распореда насеља, тако да су касније, већ од 2000. године, градови самостално преко својих служби или у сарадњи са невладиним и међународним организацијама, приступили картирању и описивању ромских насеља на својој територији и евидентирању становника у њима.³⁴

Урбана и рурална ромска насеља

Анализирани радови су искључиво проучавали урбана ромска насеља, којих је у Србији, према подацима истраживања из 2002. године, било 52,7% од

³² *Годишњак за 1990*, Српска академија наука и уметности, Београд, стр. 226.

³³ Наведени радови су били саопштени годину дана раније, на научном скупу „Друштвене промене и положај Рома“ одржаном у децембру 1992. године.

³⁴ Vukšanović-Macura, Zlata, “The mapping and enumeration of informal Roma settlements in Serbia”, *Environment and Urbanization*, 24, 2, pp. 685–705, 2012.

укупно 593 насеља.³⁵ Проблематика руралних насеља, којих је према истом извору било 44,8% од укупног броја насеља, није била у сфери интересовања чланова Одбора. Разлог томе може да лежи у чињеници да је рурална проблематика у Србији у целини углавном запостављена. Релативно је мало радова из области туризма у односу на радове који се тичу града, израђених са озбиљном научном подлогом, одговарајућом методологијом, изворима информација итд. Тај проблем се преноси и на ромска села и засеоке где је услед чињенице да је реч о ромском насељу, још израженији. Свега неколико радова у зборницима Одбора се дотичало приградских или даљих села, али је заправо њихов фокус била нека друга тема. Једини рад у целости посвећен ромском селу долази из пера др Александре Митровић и Градимира Зајића, *Деценија с Ромима у Масурици* (Митровић, Зајић: 1993) који је приказао дугогодишње напоре овог истраживачко-акционог тима на подизању квалитета живота у овом селу. Овај рад, без обзира на то што је био „усамљен“ у Одбору, касније, после 2000. године, покренуо је низ пројеката на југу Србије, првенствено у неразвијеним општинама, кроз изградњу и рад Ромских образовних центара (РОЦ).

Стамбена искљученост

Повлачење државе и друштва са поља обезбеђивања „становања за све“, током раних 1990-их, додатно је отежало стамбену ситуацију угрожених друштвених група. Роми су се нашли у посебно тешком положају свакодневно се суочавајући са вишеструком стамбеном депривацијом. Стамбена искљученост Рома, као један од „највидљивијих облика њиховог друштвеног положаја тј. сиромаштва“ (Вујовић: 2017; 173), узроци и последице до којих доводи, били су тема у већем броју прилога у зборницима Одбора (Вујовић: 1993, 2017; Илић: 2012; Вуксановић-Мацура: 2017; Дивјак: 2017; Петровић: 2017). У свим тим радовима присутан је приступ сагледавања становања кроз испреплетаност стамбених услова са различитим друштвено-политичким факторима који доводе до маргинализације Рома. „Другим речима, уколико постоје маргинализација и дискриминација Рома у запошљавању, школовању и политичком животу оне ће постојати и у становању“, како је у својој студији констатовао Сретен Вујовић (Вујовић: 1993; 63), била је премиса од које су полазила и друга наведена истраживања.

Теми стамбене искључености посвећено је неколико радова у поменутом тематском зборнику Одбора „Становање Рома у Србији: стање и изазови“ из 2017. године. О стамбеним неједнакостима које су постојале у периоду социјализма, писао је проф. др Сретен Вујовић у раду *Становање Рома у социјалистичкој Србији* (Вујовић: 2017). Изнетим налазима, Вујовић између осталог, аргументовано оповргава често присутне стереотипе, који се износе чак и у академским текстовима, да су Роми били значајни корисници друштвених станова

³⁵ Jakšić, Božidar i Bašić, Goran, *Umetnost preživljavanja: gde i kako žive Romi u Srbiji*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2005, str. 44.

које су отуђивали у годинама транзиције, након чега су се враћали да живе у неусловним ромским насељима. Стање након транзиције у земљама централне и југоисточне Европе, укључујући и Србију, приказује проф. др Мина Петровић у чланку *Стамбена искљученост Рома у централној и југоисточној Европи и Србији*, где истиче да мултидимензионалност феномена чини стамбену искљученост „најсложенијим видом социјалне искључености“ (Петровић: 2017; 112). Такође констатује да је сложена стамбена ситуација Рома сродна у свим пост-социјалистичким државама, без обзира на њихове међусобне разлике у економској развијености, док постојеће међународне и националне иницијативе битније не утичу на побољшање стања. То потврђује и чланак др Злате Вуксановић-Мацура *Социјално становање у Србији и Роми* (Вуксановић-Мацура: 2017; 65–88) у коме је анализирана укљученост Рома у програме социјалног становања који су реализовани у Србији у последње две деценије. Вуксановић-Мацура показује да ови програми често нису препознавали нити обухватили стамбено угрожене Роме, или су, с друге стране, грађене изоловане стамбене групације у којима су насељавани искључиво Роми што је доводило до додатне просторне сегрегације. Дискриминаторски однос различитих актера, представника власти, медија или дела већинске популације, који је негативно утицао на програме усмерене ка побољшању стамбене ситуације Рома, приказан је у два рада која се базирају на студији случаја расељавања београдског ромског насеља „Газела“ (Илић: 2012; Дивјак: 2017). Оба рада потврђују појаву изложености Рома популизму, етнонационализму, екстремизму и негативним стереотипима која је све присутнија у земљама централне и источне Европе, а што се неминовно одражава и на њихове услове становања.

Правна сигурност стамбеног поседа

Тема која се провлачи кроз многе радове у зборницима Одбора који анализирају историјат и данашње становање Рома јесте правна сигурност стамбеног поседа, односно легалност стана и насеља. У текстовима који су се бавили темом легалности стана, разматрана су нека од следећих питања: да ли је кућа, јер је најчешће реч о таквом виду становања, подигнута са или без адекватних дозвола за изградњу; да ли су радови на реконструкцији, најчешће на доградњи, изведени на легалан начин; и, можда, као најважније, да ли се земљиште (плац, парцела, двориште) на коме је подигнут објекат налази у власништву Рома, односно оних који користе објекат. Ова питања су сагледавана у контексту препрека које је потребно превазићи као би се створили реални и легални предуслови за различите грађевинско-архитектонске интервенције на кућама ради побољшања услова становања.

Проф. др Јелена Јеринић у тексту *Правни аспекти становања Рома у нелегално изграђеним или настањеним објектима* објављеном у зборнику Одбора „Становање Рома у Србији: стање и изазови“ идентификује четири типа разлога

који воде ка нелегалности објеката у којима живе Роми у Србији, и то: немогућност испуњења законских услова, недостатак урбанистичких планова, неприбављање дозвола за изградњу и недостатак финансијских средстава (Јеринић: 2017; 98). Анализирајући третман ове проблематике у домаћој регулативи, а кроз призму међународно признатог права на стан, Јеринић констатује да постојећи прописи „готово уопште не препознају специфичности живота Рома, односно специфичности њихових стамбених прилика“ (Јеринић: 2017; 106). У истом зборнику, у чланку *Самоградња и ромска кућа*, мр Миодраг Ференчак (Ференчак: 2017) аспекте легалности стана разматра кроз заговарање правно регулисане самоградње као доминантног вида изградње у ромским насељима. Он предлаже „конципирање права на самоградњу сопственог стана, у форми специјалног закона или у форми допуна у постојећим прописима, неопходно је у Србији уколико се жели решавати стамбено питање економски просечних и угрожених друштвених група, посебно Рома“ (Ференчак: 2017; 38), а о чему ће још бити речи.

Упоредо са питањима легалности стана, постављало се и питање легалности насеља као целине, што је била тема која се јавила у радовима најранијих зборника Одбора, представљајући пионирска истраживања ове теме (В. Мацура: 1992; Петовар, Мацура: 1993; Павловић: 2000; Радојчић-Оберкнежев: 2000). И касније се јављају радови који заступају легализацију насеља као целине, као и везу између легалности насеља и урбанистичког планирања (Мацура: 2014; Мацура, Вуксановић-Мацура: 2018).

Двориште, кућа и стан

Не мали број радова бави се проблематиком дворишта, куће и стана. Ова три појма су у међусобном односу преко неколико чврстих веза. Једна, могуће најважнија, јер је у животу породице изражено изазовна, јесте правна, власничка повезаност. Немогуће је имати кућу, а да се нема на било који начин прибављена земља (парцела, двориште) на којој ће она бити подигнута, нити је могуће имати стан без спољног омотача куће. О квантитативним показатељима за ова три елемента пише мр Миодраг Ференчак у чланку *Неки чиниоци супстандардног становања у Орловском насељу и могућности њиховог побољшања* (Ференчак: 2000). Ференчак констатује да је „градња и доградња трајна активност житеља Орловског насеља“, да је то самограђевински поступак у коме види девет могућих грађевинских интервенција, почев од „санације конструкције“, преко „побољшања функционалне организације куће“, до „адаптације тавана у поткровље“ (Ференчак: 2000; 220). Ромска кућа је „растућа“, она је живи објекат који прати укрштање потреба и могућности породице. Склоп те куће није једноставан о чему пишу академик Бранислав Митровић и Јелена Митровић у претходно приказаном чланку *Анализа стамбених склопова ромске куће* (Митровић, Митровић: 2017). Проблематика дворишта разрађена је у тексту *Сиромаштво и животна средина Орловског насеља* проф. др Јасминке Цвејић

која истиче недовољну површину у зависности од типологије дворишта, његову функционалну страну као проширења стана али истовремено и простора за домаће животиње и слично (Цвејић: 2000). Куће и дворишта анализирани у овим радовима сасвим сигурно не нуде својим корисницима хумане услове. Међутим, оне не улазе у најгори стамбени фонд. Овом темом се бави Александра Мокрањац приказујући је кроз *Истраживања и рефлексије академика Милана Лојанице о најнижем стамбеном фонду Београда друге половине двадесетог века* (Мокрањац: 2017), но тај фонд је великим делом већ нестао. Фонд који такође нестаје чине и земљане куће покривене трском грађене широм Панонског басена које у тексту *Традиционалне бајте и окућнице Рома у Подунављу* приказује др Биљана Сикимић. Куће сиромашних увек су делом и импровизоване, грађене од приручних и неграђевинских материјала, често влажне, непроветрене, хладне. *Енергетске карактеристике ромских кућа* анализирали су доц. др Љиљана Ђукановић и доц. др Душан Игњатовић и њихови резултати се у целисти уклапају у слику општег сиромаштва (Ђукановић, Игњатовић: 2017). Једно посебно откриће – а то је постепено повећање површине ромског стана, нуде проф. др Владимир Мацура и Јово Самарцић у раду *Ромски стан у бројевима: поређење опште и стамбене ситуације Рома у Београду на основу података из пописа 1991, 2002. и 2011* (Мацура, Самарцић: 2017). Један од разлога овог тренда аутори виде у самоградњи. Ову тему, као што смо рекли, испитује мр Миодраг Ференчак у тексту *Самоградња и ромска кућа* залажући се да овај приступ добије право грађанства и да буде правно регулисан одговарајућим „законом о легализацији одрживих неформалних ромских насеља“ (Ференчак: 2017; 29), чији је преднацрт био понуђен ресорном министарству 2014. године. Из приказаних радова закључујемо да се они подједнако баве и проблематиком склопа, конструкције и функције стана, као и правним аспектом.

Унапређивање ромских насеља, урбанизам и легализација

Када је тема ромских насеља испливала у јавност Србије и већих градова, средином 1990-их, поставило се питање које методе применити да се та насеља побољшају, или шта уопште са њима радити. Још од 1985, из времена израде тадашњег Генералног урбанистичког плана Београда, важила је никада званично објављена политика рушења ромских насеља. Замисао је била једноставна: преко ромских насеља урбанистички планови су предвиђали јаке инфраструктуре и друге масивне објекте, што је требало да обезбеди легалитет уклањања насеља. Један од шокантних експреса било је брутално рушење ромског нехигијенског насеља Антена, на Бежанијској коси, у Београду, 1999. године, када су се са Косова повлачиле војне и полицијске снаге и када је режим одлучио да за њих подигне станове. Антена, која се налазила у близини планиране стамбене изградње, срушена је без рационалног разлога будући да се налазила испод далековода, у зони која никако није могла да буде планирана за војне и полицијске

стамбене зграде. Неколико година раније, проф. др Сретен Вујовић је у већ наведеном чланку *Роми и становање*, навео пет акција које могу имати вишеструко дејство на санацију ромских насеља. Почев од „побољшања стамбених и комуналних услова“, преко „обнављања насеља и кућа и њихове легализације“, „изградње нових кућа и насеља“ за Роме, „рушења онога што је стварно за рушење“ уз обезбеђење крова за те породице, до нерасељавања Рома приликом изградње нових стамбених блокова, већ њиховог укључивања у ново суседство, уколико они то желе (Вујовић: 1993; 64). Међутим, успаничени систем те 1999. године, за време рушења Антене, није могао ни да зна, нити да разуме, шта је Вујовићев предлог значао не само за Роме, већ за друштво у целини.

После објављивања текста проф. др Владимира Маџуре из 1993. године, под насловом *Један начин санације физичког оквира ромских енклава*, у коме је изложена стратегија очувања и унапређивања Орловског насеља (Маџура: 1993; 67–78) – иначе предвиђеног за рушење – захваљујући залагању Одбора,³⁶ тадашња министарка Министарства за мањинска права Маргит Савовић и градоначелник Београда Небојша Човић сагласили су се да се насеље не руши већ ревитализује. Децембра 1994, уз залагање архитекте Спасоја Крунића, тада председника Извршног одбора града, Скупштина града Београда донела је одлуку о престанку важења постојећег детаљног урбанистичког плана (ДУП) по коме је насеље требало да буде порушено, затим одлуку о изради новог ДУП-а за санацију насеља и најзад одлуку о низу мера за побољшање социјалног, образовног и радног статуса становника насеља. На основу ове одлуке, Орловско насеље је *легализовано као целина*, што је отворило врата многим акцијама на уређивању насеља и увођењу инфраструктура. Данас, 25 година након легализације, Орловско насеље више није енклава, већ равноправни део који као и многи други крајеви Београда има свој живот и перспективу, „ни мање ни више од тога“.³⁷

Закључак

Текстови који су у првој деценији рада Одбора били публиковани у његовим зборницима су „представљали пионирски допринос научном проучавању услова становања и ромских насеља, како у Србији тако и шире у тадашњој Југославији и Европи“ (Вуксановић-Маџура: 2017; 7). Када се обједине претходна запажања о вези објављених текстова и друштвеног тренутка, или урбаног и географског амбијента, стиче се утисак да су радови чланова Одбора позитивно утицали на отварање путева за сагледавање ситуације ромског становања и насеља, али и апеловали за увођење праксе свеобухватног унапређивања ромских

³⁶ *Годишњак за 1994*, Српска академија наука и уметности, Београд, стр. 238–239.

³⁷ Маџура, Vladimir, Cvejić, Jasminka, Ferencak, Miodrag, Petovar Ksenija i Savatić, Velimir, *Romska enklava Orlovsko naselje: koncepcija održive obnove i rezultati*, Друштво за унапређење ромских насеља, Београд, 1997, стр. 4.

насеља. Вредност ових радова лежи, између осталог, и у њиховој научној заснованости, примени адекватних метода и извођењу инвентивних закључака. Све радове одликује одсуство лоше речи, одсуство „погрешне“ а у истину расистички обојене реторике о ромским „картонкама“, „циган-малама“, „блатњавим сокацима“ итд.

Из радова се такође запажа да неке од области, или неки од аспеката, нису анализирани. Оно што видимо јесте да се већ деценијама формулишу и делимично спроводе различите стратегије у вези са становањем и насељима и Рома и опште популације, али у оквиру рада Одбора не постоје чланци који те стратегије анализирају са становишта њихове етичности, целисходности, ефеката итд. Такође недостају радови који би приказали међународне пројекте усмерене на побољшање стамбене ситуације ромске породице, нити радови који се односе на стамбене модуле унутар неколико програма који су спровођени уназад више година, углавном средствима из Приступних европских фондова. Имало би смисла, такође, да се појаве и радови који су усмерени на макро и микро економску компоненту становања и уређивања ромских насеља, јер се у не малом броју случајева показало да речи „нема средстава“, а иза њих се често крије помањкање воље, тачније, организована неодговорност – блокирају перспективне иницијативе.

Врло је вероватно, имајући у виду скорија повећања чланства Одбора да ће велика тема становања и насеља Рома и даље бити у фокусу истраживача. Не треба губити из вида да стан и насеље нису ексклузивно ромско питање. Многа позитивна решења која се открију у једној или другој сфери, лако могу да се трансферишу и да постану делотворна за читаву стамбену област. Данас, када се испитују начини санације неформалних насеља насталих изградњом преко два милиона бесправно подигнутих објеката широм Србије, могуће је размотрити опције да се, рецимо, предлог закона о легализацији ромских насеља, примени и на шира питања регуларизације нелегалне изградње. Такође је важно имати на уму да је рад на становању и насељима Рома много шири, то је рад на становању и насељима независно од припадности, али уз уважавање идентитета, особности и принципа инклузивности.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

001.32(=214.58)(497.11)"1989/2019"(082)
316.723(=214.58)(082)

ТРИДЕСЕТ година рада одбора за проучавање живота и обичаја Рома : 1989–2019 / уредник Тибор Варади, Горан Башић. – Београд : САНУ, 2019 (Београд : Службени гласник). – 132 стр. : илустр. ; 24 см. – (Посебна издања / Српска академија наука и уметности ; књ. 689. Одељење друштвених наука, ISSN 0354-494X ; књ. 110)

На спор. насл. стр.: Thirty Years of Work of Committee for the Study of Life and Customs of the Roma. – „Примљено на I електронској седници Одељења друштвених наука 24. јуна 2019. године на основу рецензија академика Тибора Варадија и Бранислава Митровића, професора Драгољуба Б. Ђорђевића, Свенке Савић и др Божидара Јакшића“ – прелим. стр. – Тираж 300. – Стр. 7–8: Предговор / Тибор Варади. – Списак чланова комисије/одбора од 1989. до 2019.: стр. 125–126.– Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија: стр. 107–123.

ISBN 978-86-7025-831-0

1. Варади, Тибор, 1939– [уредник] [аутор додатног текста]

а) Српска академија наука и уметности (Београд). Одбор за проучавање живота и обичаја Рома –1989–2019

б) Роми – Културни идентитет – Србија – Зборници

COBISS.SR-ID 278369292